

Schwarz, Michal

Jméno "Buddha" ve středoasijských jazycích

Linguistica Brunensia. 2009, vol. 57, iss. 1-2, pp. [61]-72

ISBN 978-80-210-4891-1

ISSN 1803-7410 (print); ISSN 2336-4440 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/115115>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MICHAL SCHWARZ

JMÉNO „BUDDHA“ VE STŘEDOASIJSKÝCH JAZYCÍCH

Předkládaná studie shromažďuje dílčí přehled variant jména „Buddha“ v jazycích Střední Asie. Vzhledem k významu a diskusi u tocharských tvarů je příspěvkem ke studiím z posledních dvou let (Blažek & Schwarz 2007; Schwarz & Blažek 2008). Článek je dedikován připomínce životního jubilea prof. Václava Blažka.

0. „Buddha“ je jméno nebo titul ústřední postavy buddhistického panteonu. V sanskrtu je part. prét. *buddha* odvozeno ze slovesného kořene *budh-* „vzbudit se, probudit se, rozumět“ + part. prét. *ta* s celkovým významem „probuzený“, „ten, kdo porozuměl“, lidově „osvícený“ (Edg-II: 400). Označuje původce náboženského směru (vl. jm. *Siddhārtha Gautama* z indického klanu *Śākya* – cca 500 př. n. l.) a osobu nebo mytickou postavu, které je přisuzováno stejné poznání (vs. bůh *Budha* nebo širší kontext mytologie v Monier-Williams 2002: 733n.). Středoasijské jazyky slovo přejímají výpůjčkou a uplatňují vlastní slovtvorbu. Následuje přehled doložených variant a jejich sémantických posunů v jazycích 1. indoevropských: (indických, íránských, tocharských), 2. sinotibetských (čínštině a tibetštině), 3. altajských (turkických, mongolských) a 4. závěrečný souhrn.

1.1. Páli *Buddho* (Thich Minh Chau 1991: 165), na Ašókových nápisech *Bodhe* (na sloupu v Lumbiní ale *Budhe* – zjištěno osobní návštěvou v r. 2007), sinhálsky *Bud(u)-/ But-* (Ivanov 2001), v prákrtu *Budhu* (Barna & Mitra 1988: 24-26, 55), BHS *buddha* (Edg-II: 400), pandžábí transcr. *budḍā*/ translit. *bud'ā*, hindí *budḍhā* (Šrámek 1932: 57). Kompletní paradigma konjugace slovesa *budh-* viz Ivanov & Toporov (1960: 109-113).

1.2. Na baktrijských nápisech a kušánských mincích se dochovaly tvary *bodo*, *boddo*, *boudo* (R. Djelani Davary 1982, cituje Ji 2006b: 51; viz též foto mince s nápísem *Boddo* z 2. stol. n. l. ze stúpy Ahin-Posh v Džalalabádu na SZ Afghánistánu – Xinru 1999, titulní s.). V sogdijštině je jméno vypůjčeno ve více variantách v manichejských i buddhistických textech: Nejčastěji jako *pwt* [put] (Mackenzie 1970: 68), dále *bwt* [but]/ *bwt'ny* [butānē]/ *pwtyy* [pwtytš]/ *pwty(y)*

[puti]/ pl. *bwtyšt'* [butišť]; jen v buddhistických textech *pwt'* [puta] (GhD: 114, 115, 116, 332, 333). Dochoval se i tvar [bur] v kompozitu *pwrsnk-* [bursang], specifický překlad skt. *sangha* „společenství (mnichů)“. Sogdijský doslovný význam „Buddhova sangha“ není doložený ve skt. **buddha-sangha*, ale nahrazuje výraz *bhikṣu-sangha* „mnišské společenství“. Sogd. *bursang* převzaly stará ujurština i mongolština (Bailey 1982: 17, pozn. 8). V sakštině je skt./ BHS *buddha* přeloženo v chot. *balysa-*, tum. *bārsa-*, v pozdějších výskytech *bārza-* (Bailey, 1982: 49) s významem „(mající) vyšší poznání“/ „držitel poznání bódhi“ (Bailey 1958, 134; 1986: 1242). Pro tum. *bārza-* (gen. pl. *barzyenu-*) by bylo ekvivalentní stpers. *brazmaniya-* (Bailey 1986: 1242). Chot. *balysa-* (cca „znalec rituálních promluv“) se užívalo i k překladu více výrazů z BHS jako *brahman-*, *bhagavant-*, *tathāgata-* nebo *sarvajña-* (BD: 272). Pozdní chotanské tvary: *baysa*, *beysa* (podle Konowa a Hoernleho Ji 2006a: 39). Podobně jako v ostatních jazycích se i v chotanštině vyskytují přesné fonetické výpůjčky ze sanskrutu – např. kompozitum *buddha-kṣetra* „buddhovské pole“ (Emmerick 1970: 127).

1.3.1. V tocharských jazycích se kromě vzácných přesných fonetických výpůjček (Th: 207, AD: 431n.) dochovaly hlavní varianty A *ptāñkät*, B v próze *pañäkte*, metricky *pūdñäkte*; z metrických důvodů se vyskytují i v A časté varianty *pttāmñkät*, *pättāñkät*, *pättāmñkät*, *pättāññäkät* (Th: 193; AD: 353, 391; Schulze & Sieg & Siegling 1933: 116, 112a, 123, 152b, 192, 206, 207, 363c). Dochoval se i neobvyklý tvar *putti* v kompozitu A *puttišparäm* „důstojnost buddhy“ (Th: 184n.), kde A *paräm*/ B *perne* „sláva“ pochází z ír. **(s)farnah* id. (Tremblay 2005: 425) a *putti* připomíná buď sogdijské jméno nebo důslednou tocharizaci skt. *buddha* (*b > p*; *d/dh > t*; např. PIE **d^hubrōs* „hluboký“ > PT **tāpré* („vysoký“) > B *tapre*/ A *tpär*; apod. Ringe 1996:126; srov. též vl. jm. B *Puttatrāte*, *Puttasene* < BHS *Buddhatrāta*, *Buddhasena* apod. AD: 391). Formálně modifikované tvary A *ptāñkät* / B *pañäkte* / *pūdñäkte* jsou kompozita z výpůjčky ze skt. *buddha* a z pravidelného tocharského slova „bůh“: A *ñkät*, B *ñäkte*. Sožka A *ptā* byla původně *pät* podle doloženého *pättañkät*; *u* ze skt. *budh-* tedy muselo nahradit *ä*, zatímco korespondence skt. *b = toch. p* a skt. *dh = toch. d/t* jsou pravidelné. V B máme též *pud*/ *pūd* jako pozdní výpůjčku z BHS *buddha* (AD: 353). Podle původních názorů byly texty v jazyce A starší než v B, nicméně současné výzkumy svědčí o opaku (např. Malzahn 2007: 255-290). Pozdější A *pät* proto mohlo vzniknout v tocharštině přípustným vývojem B *u > A ä* (Ji 2006a: 39n.). Tocharské tvary nelze identifikovat jako kalky. V skt. ani BHS textech se „Buddhadēva“ nevyskytuje. Spíše jde o formální specifikum jmen mytických postav. Částečně to lze doložit již identickou strukturou tocharských jmen indických bohů: Indra = A *Wlā-ñkät* / *Wlām-ñkät*, B *Ylai-ñäkte* „král-bůh“ (Th: 312; AD: 519); Brahma = A *bram-ñkät* / B *Bra(h)m-ñäkte* (Th, 208; AD: 432); Karma = B *yāmor-ñäkte* „čin-bůh“ (AD: 493), (bohyně) Země = A *tkañ-ñkät* (Th: 128) atd. Zmíněna musí být i kompozitní osobní jména celé řady buddhů v BHS, kde je první složkou skt. *deva-* „bůh“, případně *devarāja-* „bůh-král“ (Edg II: 270-271: *Devagarha*, *Devagupta*, *Devaguru*, *Devacūḍa*, *Devadatta*, *Devapurā*, *Devamakuṭa*, *Devama-*

ti, Devarāja, Devarājagupta, Devarājaprabha, Devalokābhilaṣita, Devasattva, Devasiddhayātra, Devābharaṇa, Devābhika, Devālamkṛta). Tocharským variantám A *ptāñkāt* / B *pañakte* / *pūdñakte* by proto odpovídala v BHS spíše volná vazba *deva buddha* „bůh buddha“, volněji „božský buddha“, která se často vyskytuje v chot. *gyasta balysa* (Emmerick 1970: 126; např. s. 26-27: *gyastā balysā āšīrī ānandi buljāte se šāru šāru ānanda* „Déva-buddha pochválil áčárju Ánandu: Výborně, výborně Ánando!“). Slovo „bůh“ jako druhá složka tocharských kompozit ale může být i přídomek zvláštní úcty. V procesu mytizace dostala i zbožštělá postava Buddha konotace analogické vládcům – tj. Buddha jako B *cakravārt* / A *cakravarti* < BHS = skt. *cakravartin* – „světovládce“ (AD: 249; Th: 100n.) nebo „univerzální vladař“: v dosl. významu „kruhovládce“ buď podle mytických představ o geografii nebo podle buddhistické představy „kola zákona“ (= nauky) skt. *dharmacakra*, které Buddha metaforicky „roztočil“ přednesením doktríny symbolizované kolem. Významovým ekvivalentem skt. *cakravartin* je sogd. *ʾβc ʾnpdy ɣwyštr* [əfcambaðe-xwěštar] „pán světa“ (GhD: 18); čínština užívá 轉輪王 nebo 轉輪聖王 s významem „vladař točící koly“, což je věrnější skt. originálu (GD: 332n); srov. též přídomek tibetských králů *čhō gjal* „král dharmy“ (Slobodník 1996).

1.3.2. Na zvláštní středoasijskou formu ukazuje užití tvaru *genitivus partitivus* v toch. A *ñaktašši pättāñkāt* „bůh bohů Buddha“ / B *ñaktemts ñakte pūdñakte* „bůh bohů Buddha-bůh“ (TEB-I: 82; např. B 5b3 *ñaktemts ñakte pūdñakte lac lename[m tso]nkaiko* „(ó) bože bohů (bože-)Buddho, za úsvitu jsi vyšel z cely“). Stejný tvar máme v chot. *gyastānu gyastā balysä* (Bailey 1982: 53; např. Saṃghātasūtra 79b1 *Gyastānu gyastā balysi tta hve se* „Tak pravil bůh bohů Buddha“ – Gercenberg 1965: 144n.), ve staré ujgurštině *tngrī tngrišī burḡan* (Pinault 1997: 123) a sogdijštině *by ʾnbytm pwty* „nejbožštější z bohů Buddha“ (Vessantara Jātaka - Benveniste 1946: 84n.). Tvary lze dát do úzké souvislosti s analogickými vazbami „bůh bohů“ a „král králů“. První reprezentuje baktrijský titul Kanišky *Ýaovav Ýao* dochovaný na kušánských mincích; idenická forma je i v chot. *Kaniškās: šaonao šao* – doměnku o vztahu ke *genitivus partitivus* v titulu „buddha“ vyslovil Gauthiot již v r. 1910 (Devahuti 2006: 41). Vazbu „král králů“ nalezneme v prákrtu *rajati rajaja* na nápisu v Afghánistánu (Ivanov 2001) a v chotanštině *khotana maharaya rayatiraya hinajha dheva vijʾida siṃhasya* „Velký král Chotanu, král králů, velitel armád, bůh, lev (z) rodiny *Vijita*“ (Bailey 1982: xi). V užití slova „bůh“ v titulech chotanských králů (Bailey 1982: 42) zase lze vidět praxi zvyšování imperiální prestiže náboženstvím. To bylo běžné v Indii. Výraz „syn bohů/ božský syn“ nalezneme odvozeně v titulech králů u Baktrijců a Kušanů: na nápisu v Surh Kotal *bagopuro*, u Kušanů titul *maharaya rayatiraya kuyula kataphša-putra sadaška-ño deva-putra* „syn velkých králů, král králů, *Kujula Kataphša*, božský syn *Sadaškaño*“ (Bailey 1982: 50). Rozšíření prestižní terminologie do tocharštiny může být i výsledkem kontaktů vládnoucích rodů. Tremblay (2005: 444) odhaduje počátky iránsko-tocharského sousedství už do 5. stol. př. n. l. Připomeňme, že tocharští mluvčí mohli být součástí skupin Yuezhi, které

po migraci k čínskému pohraničí obývaly severozápadní část dnešní provincie Gansu. Odtud byli ve 2. stol. př. n. l. vyhnáni do Baktrie a později se mohli podílet i na vládě Kušanů. V osobě kušánského krále Kanišky (78-101/102 n. l.) se propojila výrazná podpora buddhismu a silná proiránská orientace (Strnad 2003: 90-97). Obrat „bůh bohů“ proto do tocharských textů pronikl nejspíš z Chotanu, který byl prvním buddhistickým střediskem v Tarimské pánvi a do 3. stol. pod nadvládou Kušanů. Exkluzivní iránské výpůjčky do tocharštiny pronikají snad i díky návratu části Yuezhi přímo z Baktrie (Blažek & Schwarz 2007: 106n.). V tocharských a iránských variantách jména „Buddha“ tedy lze vidět výsledek souběhu mytizace buddhismu v severozápadní Indii a rozvoj metaforických konotací Buddha jako vládce. Adaptaci původem iránské vazby „bůh bohů“ mohla usnadnit struktura královských titulů s prvky náboženské terminologie. Zvyšování prestiže králů náboženskými tituly a naopak se zajímavě projevilo ve staroturecké variantě (více níže), kde místo skt. *buddha* stojí *burḡan* = *bur* „buddha“ + *ḡan* „král“. Již z Tajné kroniky Mongolů víme, že sttur. *burqan* proniklo k předkům Mongolů ještě před vystoupením Čingischána (srov. oronymum *Burqan Qaldun*) a přejali jej jako titul *Iluqu-Burqan* „Vznešený Buddha“ i králové Tangutů (např. Van Driem 2001: 455).

1.3.3. Tocharské jazyky mají i další kompozitum, které zastupuje označení „buddha“ zhruba ve třiceti procentech výskytů. Je jím B *poyši* / *po-aiyši*, A *puk knānmām* (TEB II: 213), kalk skt. epiteta *sarvajñā* / *sarvabhijñā* „vševědoucí, všeznalec“, čín. *yiqiezhi* 一切智 (GD: 282). V této souvislosti je pozoruhodné jméno *Pošarsa*, které Burrow (1935: 675) identifikoval ve středoindeckém kharoṣṭhī prákrtu jako jednu z výpůjček z hypotetického jazyka C; ta byla v článku *Tocharové* (Blažek & Schwarz 2007: 85) určena jako obdoba kalků v A i B. Hypoteticky mohl být buddhismus tocharským skupinám znám už ve 3. stol. n. l., což zcela odpovídá jeho rozvoji v Chotanu (Bailey 1982: 43). Pro úplnost dodejme, že vševědoucnost je i mytologickou vlastností védských bohů, proto i např. B *poyšimñeṣṣepi Ylaiñākteṃtse* gen. „vševědoucího boha Indry“ (AD: 519).

2.1. V čínštině byl „buddha“ transkribován foneticky jedno nebo dvojslabičně. U dvojslabičných variant šlo o více než dvacet kombinací znaků, zde zjednodušených se současným čtením v pinyinu: 佛陀 *fotuo*, 浮陀 *futuo*, 浮图 *futu*, 浮头 *futou*, 勃陀 *botuo*, 勃驮 *botuo*, 部多 *buduo*, 部驮 *butuo*, 毋陀 *wutuo*, 没驮 *motuo*, 佛陀 *fotuo*, 步他 *buta*, 浮屠 *futu*, 复豆 *fudou*, 毋驮 *wutuo*, 浮图 *futu*, 佛 *fo*, 步陀 *butuo*, 物他 *wuta*, 薛陀 *botuo*, 没陀 *motuo*. Nejstarší byly varianty 浮屠 *futu*, 浮图 *futu*, 复豆 *fudou* a jednoslabičné 佛 *fo* (Ji 2006a: 35; nezjednodušené varianty znaků: 复 = 復; 驮 = 馱; 图 = 圖; 头 = 頭). Podle Karlgrenovy rekonstrukce (Karlgren 1940) se znaky dvojslabičných variant četly: 浮 **b'ïôg/ b'ïeul fou* (449, 1233 l), 屠 **d'o/ d'uo/ t'u* (136-137, 45i'), 圖 **d'o/ d'uo/ t'u* (143-144, 64a), 復 **b'ïôk/ b'ïuk/ fu* (398, 1034d) a 豆 **d'u/ d'zu/ tou* (158, 118a). První dva nejstarší tvary mohly končit zprvu na -o, v pozdějším období na -u. Protože -o neodpovídá skt. -a v *buddha* (-o je jen díky sandhi v nom. před sousedním

iniciálním sonantem či vokálem *a-*), jako prostředníci jsou pravděpodobné některé z variant baktrijštiny, prákrtu nebo páli, kde je nominativ vždy *-o*; v úvahu ale přichází i *māgadhī* a *ardha-māgadhī*, kde je mask. nom. *-e*, u druhého výjimečně *-o* (Ji 2006a: 34n.). Třetí tvar je problematický: rekonstruovanému 复豆 *b'jukd'zu* by muselo odpovídat nedoložené ind. **bukdu/ *vukdu* (podle Pellioti Ji ibid.), kdy by koncovému *-u* odpovídalo prostřednictvím přes tvary severozápadních prákrťů (srov. *Budhu*), kde je *-u* častější (mnohdy nahrazuje i v prákrtu a skt. akuzativ *-am*) než v dialektu apabhraṃśa.

Podle prvních analýz se v první fázi historických kronik a prvních překladů od dynastie Pozdní = Východní Han (25-220 n. l.) po dynastii Wei (220-265) používala k označení Buddha dvojslabičná jména, ve druhé fázi od období Tři říši (220-280) do počátku dynastie Jin (265-420) měly být užívány paralelně dvojslabičné varianty i jednoslabičné 佛 *fó*, které od dynastie Jin jednoznačně převládá (Ji 2006b: 36). Ji ovšem tuto interpretaci odmítá, protože jednoslabičná varianta se podle novějších zkoumání používala už od prvního období. Datace je zajímavá vzhledem k rekonstrukci staré výslovnosti jednoslabičné varianty – podle Karlgrena **b'iwzɬ/ b'iuɬ/ fū* (1940: 252, 500 l), podle Starostina **bǖt* (1989: 68, 139), podle Baxtera **bjut* (1992: 287), podle Ivanova **bvur* (< **bud-*) (Ivanov 2001). Jednoslabičné jméno bylo zprvu pokládáno za zkrácení jedné z dvojslabičných variant. Ani s touto interpretací Ji nesouhlasí (2006a: 37). V prvních dvou fázích překladů nebylo zkracování obvyklé a jména byla zapisována výhradně foneticky znaky s nejpodobnější výslovností. Ji dokonce vyvozuje, že dvojslabičné varianty mohly vzniknout i dodatečným dlužením jednoslabičného **b'iwzɬ* převzatého jen z tocharštiny A nebo B. Paralelní výskyt jedno- a dvojslabičných variant už v nejstarších textech lze vysvětlit i z reálií. Ze seznamů významných mnichů je patrné, že kromě Íránců a Tocharů (etnická příslušnost ale není jasná – jména odkazují konfúzně i na rodiště oázních států: *Anxiren* 安息人, *Yuezhiren* 月支人, *Qiuciren* 龟兹人, *Gaochangren* 高昌人 atd.) obývali buddhistické kláštery i misionáři přímo z Indie čín. *Tianzhuren* 天竺人 (Wei 1998: 42-67). Zatímco dvojslabičné varianty mohly být převzaty od indických mluvčích, jednoslabičné **b'iwzɬ > fó* ukazuje buď na tocharský nebo na íránský (sogdijský) zdroj. Sogdové měli na území Číny významnou obchodní síť a aktivně překládali buddhistické texty jak do čínštiny tak později zpět z čínštiny do vlastního jazyka (Róna-Tas 1991: 48; Hansen 1998: 40). Ani hypotézu s tocharským zdrojem nelze zavrhnout. Významní byli překladatelé z Kuči, mezi které patří proslulý Kumáradživa. Buddhismus musel být Tocharům B znám dlouho před intenzivní překladatelskou činností, která počíná nejpozději ve 4. stol. n. l. (Malzahn 2007: 277). Ji Xianlin navíc upozorňuje na druhou výslovnost (= slovo) stejného znaku 佛, která je čínskými badateli rekonstruována jako **p'iwɛd* a dobře odpovídá toch. B *puđ/ pūđ* (Ji 2006a: 41n.).

2.2. V literární tibetštině jsou vzácné fonetické výpůjčky *bud-dha* (Das 2000: 872); *búd-dha*, *Gó-ta-ma* (Jäschke 1934: 71, 369), ale i kompozitní jména *Bud-*

dhadutta, Buddhananda (Emmerick 1967: 101). V rané literární tib. se objevuje varianta *hbur* (Ji 2006b: 50); obvyklým ekvivalentem skt. *buddha* je však tib. *sañs-rgyas*, kde je *sañs* perfektum od slovesa *tsañ-ba* a vyskytuje se jen ve frázích *tsañ-rgyá-bar gyúr-ba* „stát se buddhou“ a *tsañ-rgyá-bar dód-pa* „směřovat k buddhovství“ nebo *hcañ-rgya-ba* „dosáhnout osvícení“; Jäschke odvozuje etymologii od kořene *sañ* užívaného v konotacích „odejmout nečistoty, emoce, očistit“, čímž má odpovídat kontextu skt. *budh-* (Jäschke 1934: 571, 457n.; Emmerick 1967: 157). Das (2000: 1265) odkazuje i na významy „očistěný ode všech přečinů vzniklých nevědomostí“ a „oplývající poznáním“. Méně časté *rgyál-ba* dosl. „nejvyšší, majestát, bůh“ je třeba řadit k epitetům se sémantickou konotací „vítězství“ nebo jako označení vládce: srov. *rgyál-ba* „(být) vítězící“/ *rgyal* „vítězství“, *rgyal chen* „velký král“, *rgyal-po* „král“, *rgyal-bu* „princ“, *rgyal-mo* „královna“, *rgyal-čhab* „regent“, *rgyal-sa* „trůn“ (Emmerick 1967: 117n.; Jäschke 1934: 108n.). V dialektu zhang-zhung je vedle vzácného *bho-dha* obvyklé *mu-sangs*, kde *mu* = „nebe, oblast, prostor, univerzum“ + *sangs* = lit. tib. *sañs*, ale i „prázdný, jasný, zářivý, čistý, proslulý“ (Haarh 1968: 36, 37, 42). V jazyce lepcha *sāñ-gye/ *sañ-gye, *són-gyó (Mainwaring & Grünwedel 1979: 404, 408, 421, 468).

3.1. V altajských jazycích se titul buddha objevuje nejprve ve starotureckých textech v kompozitu *burχan/ burhām/ furxan* (*b/fur* < *bvur) (Gabain, 1950: 305; Ivanov 2001). Podle Gabainové (1950: 60) tvar vznikl ze staročínské dialektické varianty *bur „buddha“ + st.tur. *χan/ qan* „král“, kdy koncové *-r* vysvětluje změnou *-r* > *-t* v severočínských dialektech. Turkickou finálu *-r* lze nalézt analogicky ve stujg. *mir* „med“ < stčín. *miēt (Räsänen 1969, 339) < toch. B *mit* (AD: 461). Podle Baileyho lze uvažovat o vlivu tibetštiny s doloženou fonetickou výpůjčkou *hbur* (Ji 2006b: 50). Teoreticky mohlo být výchozí analogické sogd. kompozitum *pwrnsnk* [bursang] dosl. „Buddhova sangha“, odkud se izolované [bur] mohlo dostat už do tibetštiny; sogdijský zdroj naznačuje i Rybatzki (2003: 80). Otázkou může být přesný význam starotureckého slova. Víme, že v mongolštině má přejaté *burqan* i význam jakéhokoli kultického zpodobnění boha, světce či idolu, a že týž význam patrně mongolským prostřednictvím získalo sekundárně i tibetské jméno *sañs-rgyas* (Unkrig 1941: 80; Emmerick 1967: 157). V jednom bilingvním manichejském zlomku, zapsaném vzácně manichejským písmem, najdeme vedle toch. B *pydrm* [pidär-mani] „otec Mání“ také stujg. *qʔngym mʔny burxʔn* [qangim mani burxan]. Gabainová a Winter (1958: 11-12) tvar překládají jako „mein Mani-Buddha Vater“, ale pokud by mělo *burxan* stejný význam jako později v mongolštině, mohli bychom spojení volně a snad správněji přeložit jako „můj svatý otec Mání“, což by přesněji odpovídalo tocharskému výrazu. Podporu této domněnky lze nalézt v téměř textu v ojedinělém spojení stujg. *kʔsy bʔddy tngryy* [käsi bäddi tngri] „učitel Buddha-bůh“, které je doslovným překladem tocharských tvarů - A *kässi pättäñkat*, B *kässi pañäkte/ kässi pūdñäkte* (Gabain & Winter 1958: 15, 29). V některých staroujgurských textech je „buddha“ jen *bud*, což by ukazovalo na zdroj v B *pud/ pūd* (Ji 2006a: 40) < BHS nebo na typické

sogd. *pwt* [put]. V současných turkických jazycích máme buď moderní výpůjčku: např. tur. *Buda* (Magazanik & Michajlov 1943: 26), srov. též tuv. *buddizm* „buddhismus“ (Palmbax 1955: 109) nebo tradiční tvar: šira ujugursky *purḡan*, tuvinsky *purzan/ burgan* „zpodobnění buddhy, božstvo, idol, ikona“ (Malov 1957: 95; Palmbax 1955: 111).

3.2. Pro mongolské jazyky je výchozí staroturecká varianta > lit. mong. *burqan/ burqav* (Qingge'ertai & Li Keyu 1988: 103; Janhunen 2003: 54), střední mong. *purghan* (Rybatzki 2003: 66), literární oiratština *burxan* (Birtalan 2003: 216). Dle čínského slovníku je označení „Buddha/ bůh“ doloženo v následujících jazycích: chalchské dialekty a burjatština *burxan, burxaŋ, borxan, borxən, burūxun*; dagursky *barkan*; šira jugur *purgan*; monguorsky *purḡān*; santa = dongxiang *fojə* < čín.; baoan *fajε* < čín. a také *mbog* < tib.? (Sun Zhu: 1990: 171). V jiných pramelech nalezneme varianty: chal. *borxān* (Qingge'ertai & Li Keyu 1988: 103), burj. *burchan* /= *burxan* (Bělka 2001: 174), kalmycky *burxn* (Muniev 1977: 121), v dialektu ordos *burḡan* (De Smedt & Mostaert 1933: 307), v monguorských jazycích také *purḡān, parḡān, pərgān, pəurḡān* (Qingge'ertai & Li Keyu 1988: 376); v monguorském dialektu mongghul - subdialektu Karlong *pḡrḡān* (Faehndrich 2007: 42); v monguorském dialektu mangghuer *purḡaŋ* (Qingge'ertai & Li Keyu 1988: 376); dagursky *barkən* (Enhebatu 2003: 103; Enhebatu & Xinteke 1988: 27); šira jugursky *pərqan* (Bao Chaolu & Gu Lasen & Chen Naixiong 1990: 18).

3.3. Méně početné tunguzské národy podléhaly vlivům mongolského, turkického a čínského okolí. Např. mandž. oronymum *Burgan galduna* < literární mong. *Burqan Qaldun/ Burxan xaldun* (Poucha 1956: 27, 34, 39). V mandžuštině srov. i mongolská výpůjčka *bursaŋ xuvarak* cca „buddhistický klérus“ (Zacharov 1875: 541) nebo čín. > *fucihi* „buddha“ (pl. *fucihi-sa* a analogicky *fusa-sa* „bódhisattvové“ – Doerfer 1963: 189).

4. Dílčí přehled variant označení „buddha“ umožňuje následující souhrn: buddhismus se po ustavení a za státní podpory krále Aśóky (273-232 př. n. l.) šíří na severozápad Indie. Dialekticky i kvůli mimovédské tradici byly relevantní varianty jména v prákrtech a v batrijštině s koncovkou *-u/ -o*. S postupující mytizací dostává titul *buddha* formální konotaci „bůh“, která se stává integrální součástí tocharských variant. Metaforickou konotaci „vládce“ indického původu nalezneme běžně v textech, důležitější je imperiální terminologie (genitivus partitivus) z íránských jazyků, která se do Tarimské pánve dostává prostřednictvím kušánského vlivu v Chotanu. Chotan se ve 3. stol. n. l. stává významným střediskem buddhismu. Do této doby spadá intenzivní misijní činnost, kterou dokládají stopy terminologie v kharósthí-prákrtu na jihu Tarimské pánve. Nejpozději ve 4. stol. navazuje období intenzivních překladů textů na severu Tarimské pánve (Malzahn 2007: 227). První složky tocharských tvarů nebo sogdijština patří k nejpravděpodobnějším zdrojům jednoslabičného čínského **b'juət* 佛 resp. **p'iwəd*, zatímco

dvojslabičné varianty byly převzaty přes baktrijštinu a z indických jazyků (prákrty, BHS) přímo od misionářů. První jednoslabičná složka starotureckého slova *bur-χan* připouští tocharský, ale pravděpodobněji sogdijský původ z *pwrnsnk* [bur-sang], kdy je místo sogd. *snk* (= skt. *sangha*) staroturecké *qan* „král“. Ve starotureckém tvaru dochází k plnému propojení náboženské a královské terminologie, která vyhovovala politické praxi. Prostřednictvím starých Ujgurů se buddhismus stává státním náboženstvím říše Xixia a *burqan* prokazatelně součástí titulů králů. Buddhističtí poutníci pronikají na území Mongolska a Bajkalu už v 5.-9. století (Bělka 2001: 39n.). Turkický tvar je proto-mongolským kmenům znám ještě před vystoupením Čingischána, zdomácňuje ve většině dialektů a šíří se dále k Tuvincům a Mandžům. Jen drobné mongolské dialekty na severozápadě Číny dnes vypůjčují varianty z čínštiny a tibetštiny. Další podrobnosti šíření jména „Buddha“ je třeba získat detailním průzkumem rozsáhlých korpusů středoasijských textů. Hovorové varianty (tibetština) je nutno shromáždit v terénu včetně dat z tzv. směsných jazyků (např. wutunhua).

Zkratky jazyků

A východní tocharština, B západní tocharština, BHS buddhistický hybridní sanskrt, burj. burjatština, chal. chalchská mongolština, chot. chotanská sakština, ír. íránština, mandž. mandžuština, mong. mongolština, PIE indoevropská rekonstrukce, PT tocharská rekonstrukce, sogd. sogdijština, skt. sanskrt, stpers. staropersky, sttur. stará turečtina = stujg. stará ujgurština, tib. tibetština, toch. tocharština, tum. sakština z Tumšuku, tur. turečtina.

Zkratky publikací

AD	Adams, Douglas Q., 1999.
BD	Bailey, Harold W., 1979.
Edg I./II.	Edgerton, Franklin, 1953.
GD	Goméz, Louis O. (transl.), 1996.
GhD	Gharib, B., 1995
HD	Hilmarsson, Jörundur, 1996.
TEB I./II.	Krause, Wolfgang, Thomas, Werner, 1960.
Th	Poucha, Pavel, 1955.

Poznámka

Článek vznikl díky spolupráci se *Střediskem pro interdisciplinární výzkum starých jazyků a starších fází jazyků moderních* (MSM 0021622435) a díky grantu *MUNI/21/BLA/2009*. Ve sběru materiálů mi zpočátku významně pomohlo *Stipendium Husovy nadace* udělené v roce 2006.

LITERATURA

- ADAMS, DOUGLAS Q. 1999. *A Dictionary of Tocharian B*. Amsterdam – Atlanta. Rodopi.
- BAABAR. 2004. *History of Mongolia*. (transl. by Suhjargalma et al.). Cambridge: White Horse Press – Monsudar.
- BAILEY, HAROLD W. 1958. *Languages of the Saka*. (Iranistik. Handbuch der Orientalistik. I Abt., IV. Band, I. Abschn.). Leiden – Köln. E. J. Brill. 131–154.
- BAILEY, HAROLD W. 1979. *Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge. Cambridge University Press.
- BAILEY, HAROLD W. 1982. *The Culture of Sakas in Ancient Iranian Khotan*. Delmar - New York: Karavan Books.
- BAILEY, HAROLD W. 1986. Khotanese Saka Literature. In: Yarshater, Ehsan. 1986. *The Cambridge History of Iran. Vol. 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*. Cambridge – London – New York. Cambridge University Press. 1230–1243.
- BAO CHAOLU & GU LASEN & CHEN NAIXIONG. 1990. *Dongbuyuguyu he mengguyu* [Šira jugurština a mongolština]. (Menggu yuzu yuyan fangyan yanjiu congshu 016) Huhehaote: Neimenggu renmin chubanshe.
- BARNA, BENIMADHAB & MITRA, SAILENDRANATH. 1988 (repr. of 1921). *Prakrit Dhammapada*. (Bibliotheca Indo-Buddhica, No. 43). Delhi: Sri Satguru Publications.
- BAXTER, WILLIAM H. 1992. *A Handbook of Chinese Phonology*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- BĚLKA, LUBOŠ. 2001. *Tibetský buddhismus v Burjatsku*. Brno: Masarykova univerzita.
- BENVENISTE, E. (ed.). 1946. *Vessantara Jātaka. Texte sogdien*. Paris.
- BIRTALAN, ÁGNES. 2003. Oirat. *The Mongolic Languages* (ed. J. Janhunen). London – New York: Routledge. 210–228.
- BLAŽEK, VÁCLAV & SCHWARZ, MICHAL. 2007. Tocharové. Kdo byli, odkud přišli, kde žili. *Linguistica Brunensia. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, A55. 83–111.
- BURROW, THOMAS. 1935. Tokharian Elements in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan. *Journal of Royal Asiatic Society* 1935, 667–675.
- DAS, CHARAT SANDRA. 2000 (repr.). *Tibetan – English Dictionary*. Delhi: Adarsh Enterprises.
- DE SMEDT, A. & MOSTAERT, A. 1933. *Le dialecte monguor parlé par les Mongols du Kansou occidental. IIIe partie: dictionnaire monguor – français*. Pei-ping: Université Catholique.
- DEVAHUTI, D. 2006 (repr. of 2001). *The Unknown Hsüan-tsang*. New Delhi: Oxford University Press – Oxford India Paperbacks.
- DOERFER, GERHARD. 1962. *Der Numerus im Mandschu*. (Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1962, Nr. 4. Wiesbaden – Mainz: Akademie der Wissenschaften und Literatur.
- DRESDEN, MARK. 1986. Sogdian Language and Literature. In: Yarshater, Ehsan (ed.). 1986. *The Cambridge History of Iran, Vol. 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*. Cambridge – London – New York: Cambridge University Press. 1216–1229.
- EDGERTON, FRANKLIN. 1953. *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. Volume I. Grammar./ Volume II. Dictionary*. New Haven: Yale University Press.
- EMMERICK, RONALD E. 1967. *Tibetan Texts Concerning Khotan*. (London Oriental Series. Vol. 19). London – New York – Toronto: Oxford University Press.
- EMMERICK, RONALD E. 1970. *The Khotanese Śūraṅgamasamādhisūtra*. (London Oriental Series, Vol. 23). London – New York – Toronto: Oxford University Press.
- EMMERICK, RONALD E. 1986. Buddhism among Iranian Peoples. In: Yarshater, Ehsan (ed.). 1986. *The Cambridge History of Iran. Vol. 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*. Cambridge - London – New York: Cambridge University Press. 949–964.
- ENHEBATU & XINTEKE. 1988. *Dawoeryu he mengyuyu* [Dagurština a mongolština]. (Menggu yuzu yuyan fangyan yanjiu congshu 004). Huhehaote: Neimenggu renmin chubanshe.

- ENHEBATU et al. 2003. Dawoeryu cihui [Dagurská slovní zásoba]. (Menggu yuzu yuyan fangyan yanjiu congshu 605). In: *Dawoer ziliaoji 4*. Beijing: Minzu chubanshe. 47–276.
- FAEHNDRIK, BURGEL R. M. 2007. *Sketch grammar of the Karlong variety of Mongghul, and dialectical survey of Mongghul*. Unpubl. dissertation. University of Hawaii.
- GABAIN, ANNEMARIE VON. 1950. *Alttürkische Grammatik*. Leipzig. Otto Harrassowitz.
- GABAIN, ANNEMARIE VON & WINTER, WERNER. 1958. *Türkische Turfantexte IX. Ein Hymnus an der Vater Mani auf „Tocharisch“ B mit alttürkischer Übersetzung*. Berlin: Akademie-Verlag.
- GABAIN, ANNEMARIE VON. 1961. *Das Uigurische Königreich von Chotscho 850–1250*. Berlin: Akademie-Verlag.
- GABAIN, ANNEMARIE VON. 1986. Irano-Turkish Relations in the Late Sasanian Period. In: Yarshater, Ehsan (ed.). 1986. *The Cambridge History of Iran, Vol. 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*. Cambridge - London - New York: Cambridge University Press. 613–624.
- GAUTHIOT, ROBERT. 1914–1923. *Essai de Grammaire Sogdienne. Première partie. Phonétique*. Paris: Paul Geuthner.
- GERCENBERG, L. G. 1965. *Xotano-sakskij jazyk*. Moskva: Nauka.
- GHARIB, B. 1995. *Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English)*. Tehran: Farhangian Publications.
- GOMÉZ, LOUIS O. (transl.). 1996. *The Land of Bliss: the Paradise of the Buddha of Measureless Light: Sanskrit and Chinese Versions of the Sukhavativyuha Sutras*. Honolulu – Kyoto: University of Hawaii Press & Higashi Honganji Shinsū Ōtani-ha.
- HAARH, ERIK. 1968. *The Zhang-zhung Language. A Grammar and Dictionary of the Unexplored Language of the Tibetan Bonpos*. Křbenhavn.
- HANSEN, VALERIE. 1998. The Path of Buddhism into China: The View from Turfan. *Asia Major*. (Third series, Vol. XI, part 2). 37–66
- HILMARSSON, JÖRUNDUR. 1996. *Materials for a Tocharian Historical and Etymological Dictionary*. (Tocharian and Indo-European Studies. Supplementary Series. Volume 5.). Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- IVANOV, V. V. & TOPOROV, B. N. 1960. *Sanskrit*. Moskva: Izdatělstvo vostočnoj literatury.
- IVANOV, V. V. 2001. = <http://www.humnet.ucla.edu/pies/pdfs/Courses/IES280AWQ01/Handout1.pdf>.
- JANHUNEN, JUHA. 2003. Written Mongol. *The Mongolic Languages* (ed. J. Janhunen). London – New York: Routledge. 30–56.
- JÄSCHKE, H. A. 1934. *A Tibetan – English Dictionary*. London: Kegan Paul.
- Ji XIANLIN. 2006a (repr. of 1947). Futu yu fo (On the Oldest Chinese Transliterations of the Name of Buddha). In: Wang Shuying (ed.). 2006. *Ji Xianlin lun fojiao*. Beijing: Huayi chubanshe. 33–45.
- Ji XIANLIN. 2006b (repr. of 1989). Zai tan „futu“ yu „fo“ (More Exposition on the Oldest Chinese Transliterations of the Name of Buddha). In: Wang Shuying (ed.). 2006. *Ji Xianlin lun fojiao*. Beijing: Huayi chubanshe. 47–61.
- KARLGREN, BERNHARD. 1940 (repr.). *Grammata Serica*. Stockholm.
- KIM, RONALD. 1999. Observations on the Absolute and Relative Chronology of Tocharian Loanwords and Sound Changes. *Tocharian and Indo-European Studies*, Vol. 8. Kopenhagen: C. A. Reitzel. 111–138.
- KRAUSE, WOLFGANG & THOMAS, WERNER. 1960/1964. *Tocharisches Elementarbuch. Band I. Grammatik/ Band II. Texte und Glossar*. Heidelberg: Carl Winter.
- MACKENZIE, D. N. 1970. *The „Sūtra of the Causes and Effects of Actions“ in Sogdian*. (London Oriental Series, Vol. 22). London – New York – Toronto: Oxford University Press.
- MAGAZANIK, D. A. & MICHAJLOV, M. S. 1943. *Russko-tureckij slovar*. Moskva.
- MAINWARING, G. B. & GRÜNWEDEL, A. (ed.). 1979. *Dictionary of the Lepcha Language*. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.
- MALOV, S. E. 1957. *Jazyk želtych ujugurov*. Alma-Ata: Izdatělstvo Akademii nauk Kazachskoj SSR.

- MALZAHN, MELANIE. 2007. The Most Archaic Manuscripts of Tocharian B and the Varieties of the Tocharian B Language. Malzahn, Melanie (ed.). *Instrumenta Tocharica*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- MONIER-WILLIAMS, MONIER. 2002 (repr.). *A Sanskrit – English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- MUNIEV, B. D. 1977. *Kalmycko-russkij slovar*. Moskva: Izdatel'stvo russkij jazyk.
- PALMBAX, A. A. (ed.). 1955. *Tuvinsko-russkij slovar*. Moskva.
- PINAULT, GEORGES-JEAN. 1997. Nouvelle lecture du fragment A 270 du Maitreyasamiti-Nātaka. *Tocharian and Indo-European Studies 7*. Copenhagen: C. A. Reitzel. 121–141.
- PINAULT, GEORGES-JEAN. 1998. Tocharian Languages and Pre-Buddhist Culture. In: Mair, Victor H. (ed.). 1998. *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia*. Volume I. Washington – Philadelphia: The Institute for the Study of Man – The University of Pennsylvania Museum Publications.
- POUCHA, PAVEL. 1955. *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I. Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*. (Monografie Archivu Orientálního. Vol. XV.). Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- POUCHA, PAVEL. 1956. *Die geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal. Ein Beitrag und zu ihrer Erklärung*. Supplementa Archivu Orientálního, sv. IV (1956). Praha. Nakladatelství Československé akademie věd.
- POUCHA, PAVEL. 1957. *Trináct tisíc kilometrů Mongolskem*. Praha: Svobodné slovo – Melantrich.
- QINGGE'ERTAI & LI KEYU. 1988. *Tuzuyu he mengguyu* [Monguorština a mongolština]. (Menggu yuzu yuyan fangyan yanjiu congshu 013). Huhehaote: Neimenggu renmin chubanshe.
- RINGE, DON, JR. 1996. *On The Chronology of Sound Changes in Tocharian. Volume I. From Proto-Indo-European to Proto-Tocharian*. New Haven (Connecticut): Americal Oriental Society.
- RÓNA-TAS, A. 1991. *An Introduction to Turkology*. (Studia uralo-altaica 33). Szeged.
- RYBATZKI, VOLKER. 2003. Middle Mongol. *The Mongolic Languages* (ed. J. Janhunen). London – New York: Routledge. 57–82.
- SCHULZE, WILHELM & SIEG, EMIL & SIEGLING, WILHELM. 1933. *Tocharische Grammatik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- SIEG, EMIL & SIEGLING, WILHELM (EDS.). 1921. *Tocharische Sprachreste. I. Band Die Texte A. Transcription*. Berlin – Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger – Walter de Gruyter & Co.
- SLOBODNÍK, MARTIN. 1996. Tibet. *Krajina, dejiny, ľudia, kultúra*. Bratislava: Fidat (nestránkované).
- STAROSTIN, S. A. 1989. *Rekonstrukcija drevněkitajskoj fonologičeskoj sistemy*. Moskva: Nauka.
- STRNAD, JAROSLAV. 2003. Kušáni. In: Strnad, J. & Filipický, J. & Holman, J. & Vavroušková, S. *Dějiny Indie*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny.
- SUN ZHU. 1985. *Mengguyu wenji* [Soubor studií o mongolských jazycích]. Xining: Qinghai renmin chubanshe.
- SUN ZHU ET AL. 1990. *Menggu yuzu yuyan cidian* [Slovník mongolských jazyků]. Xining: Qinghai renmin chubanshe.
- ŠRÁMEK, E. 1932. Panjabi Phonetics. Experimental Study of Amritsar Dialect. *Journal of Urusvati Himalayan Research Institute of Roerich Museum*, Vol. II. 53–84.
- THICH MINH CHAU. 1991. *The Chinese Madhyama Āgama and the Pāli Majjhima Nikāya*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- TREMBLAY, XAVIER. 2005. *Irano-Tocharica et Tocharo-Iranica*. Bulletin of SOAS, 68, 3. 421–449.
- UNKRIG, W. A. & BLEICHSTEINER, R. & HEISSIG, W. 1941. *Wörterbuch der heutigen mongolischen Sprache*. Wien – Peking: Siebenberg Verlag.
- VAN DRIEM, GEORGE. 2001. *Languages of the Himalayas. An Ethnolinguistic Handbook of the Greater Himalayan Region*. Vol. I. Leiden – Boston – Köln: Brill.
- WEI ZHANGHONG. 1998. *Xiyu fojiaoshi* [Dějiny buddhismu v Západních oblastech]. Wulumuqi: Xinjiang renmin chubanshe.

- XINRU LIU. 1999 (repr. 1988). *Ancient India and Ancient China*. Trade and Religious Exchanges AD 1–600. New Delhi: Oxford University Press – Oxford India Paperbacks.
- ZACHAROV, IVAN. 1875. *Polnyj mančžursko-russkij slovar*. Sanktpeterburg.

THE NAME „BUDDHA“ IN CENTRAL ASIAN LANGUAGES

The present article summarises some variants of the name „Buddha“ in Indian, Iranian, Tocharian and Altaic languages. The survey of names is collected primarily from secondary sources. From it follows that Tocharian forms „Buddha-god“ bear traces of mythic process around the beginning of AD; the usage of genitivus possessivus may be the entail of Iranian imperial titles. The discussion of Tocharian and Sogdian forms covers also their possible role of mediator for Chinese monosyllabic *b'iuət or *p'iwəd written by the character 佛; bisyllabic forms were borrowed from Bactrian and Prakrit sources. Old-Turkic form „Buddha-king“ is the main source for all Altaic languages, only small isolated Mongolian idioms in North-Western China (and extinct Manchu) use also Chinese or Tibetan loanwords.

Michal Schwarz
Ústav jazykovědy a baltistiky
Filozofická fakulta Masarykovy univerzity
Arna Nováka 1
602 00 Brno
e-mail: m.schwarz@seznam.cz